

Бабенко К. А.

### ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНИХ ВИЯВІВ СИМВОЛІЗАЦІЇ ЗМІСТУ НЕСВІДОМОГО

*Рассмотрен частный вопрос проблемы бессознательного психического – феномена символизации бессознательного содержания психики и его закономерностей. В статье описаны социальные проявления символизации в религии, геральдике, государственной атрибутике, социальных эффектах, моде, верованиях, приметах.*

*Розглянуте окреме питання проблеми безсвідомого психологічного – феномена символізації безсвідомого змісту психіки та його закономірностей. У статті описані соціальні прояви символізації в релігії, геральдиці, державній атрибутиці, соціальних ефектах, моді, віруваннях, прикметах.*

*The article deals with the problem of psychic unconscious – the psychic subject unconscious symbolization phenomenon and its objective regularities. In the article social manifestations of symbolization are described (in religion, heraldic, state attribution, social prohibitions, fashion, religion and omens).*

**Постановка проблеми.** Демократизація суспільного життя обумовлює підвищення значущості кожного індивіда як неповторної особистості. Зміна політичного устрою дала можливість ознайомлення науковців з надбаннями світової науки, що раніше знаходилися під заборотою ідеологічної цензури. Як показав проведений нами аналіз наукової літератури, під негласне табу з 1926 року потрапили дослідження феномену несвідомого та символізації його змісту, що були предметом психоаналітичних студій. Внаслідок цього у вітчизняній науковій літературі відображені лише окремі аспекти проблеми символізації. У статті ми намагаємося заповнити прогалину стосовно питань соціальних виявів символізації.

Аналіз літератури показав, що дослідження проблеми символізації змісту несвідомого розпочате у психоаналізі (З.Фрейд, Е.Гловер, Ч.Ракрофт, Ч.Музатті, Ж.Лакан, Ж.-Л.Додде, Р.Руссійон, Ч.Райкрофт, А.Беккер, П.Орбан, Ф.Тайсон, Р. Тайсон та ін.) і філософії (О.Ф.Лосєв, Н.В.Кулагіна та ін.). Особливого значення дослідження цієї проблеми набуло у психодинамічній теорії Т.С.Яценко у контексті використання психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків.

Під символізацією розуміють: символізм (Е.Гловер), символічну функцію (К.Г.Юнг, І.М.Сеченов, Л.С.Виготський); психоаналітичний символізм (Х.Блюм); частковий прояв глобальної символічної функції (Ж.Лакан, Р.Руссійон, Б. Мур, Б.Файн); захисний механізм «Я», що полягає у заміщенні об'єкту потягу символом і перенесенні на нього відповідного відношення (Р.Ф.Додельцев, Т.В.Панфілова); символічні симптоматичні дії (П.Орбан); процес маскування витісненого змісту від свідомої цензури з метою його прояву у поведінці (Т.С.Яценко) [1]. На нашу думку, символізація змісту несвідомого – процес, за посередництва якого відбувається маскування витісненого змісту від свідомості; символізація забезпечується (і забезпечує) двояким процесом: інтрапроцесом і екстрапроцесом. Зазначимо, що функціонування символізації висвітлювали І.М.Сеченов, Е.Блейлер, А.Арнхейм, Л.Леві-Бюль, З.Фрейд, Ж.Лакан, Р.Руссійон, Р.М.Грановська, І.Я.Березна та інші науковці.

Питання механізмів символізації змісту несвідомого було підняте З.Фрейдом у онейричній діяльності [2], продовжено у роботах Ж. Лакана, П. Орбана, Ч. Райкрофта, Р. Руссійона та інших [3]. На особливу увагу заслуговують роботи Т. С. Яценко [13-15],

## ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

де на малюнковому матеріалі виявлено нові форми механізмів та розширено перелік механізмів символізації за З. Фрейдом. Механізмами символізації, відкриті Т.С.Яценко у малюнковій продукції, є зміщення, згущення, натяк, гіперболізація, схематизація, мінімізація, локалізація, маскування кількістю, від супротивного, локалізація, генералізація тощо. Однак питання щодо вияву механізмів символізації у соціумі залишилося поза зоною досліджень.

**Виклад основного матеріалу.** Проведене дослідження доводить, що феномен символізації широко проявляється у соціальній взаємодії людей: у релігії, ритуалах, модних тенденціях тощо. Явище символізації, тобто приписування предметам та явищам додаткових смислів (в першу чергу сакральних), спостерігається з епохи палеоліту. У світосприйнятті первісних людей надприродні сили втілюються у явищах природи, у різних істотах, а потім, як справедливо зазначають В. В. Учонова та Н. В. Старих, у витворах людей: фетишах, культових зображеннях тощо [12]. Сюди можна віднести і талісмани, яким приписувалися різноманітні функції. Приміром, у Туреччині в готелях, магазинах, кафе і т.д. є специфічне зображення – око, традиція прикрашати яким приміщення та вбрання збереглося з домусульманських часів, що символізує захист від негативного впливу окремих людей («поганого» погляду) – зустрічне «око», що протистоїть «поганій» людині. У символічному значенні, на що вказує Х. Керлот, погляд порівнюють із зубцями в смислі захисного бар'єру, який людина виставляє проти оточуючого її світу [6].

Представляє інтерес те, що у природі існує подібний захисний механізм, коли у тварин наявне зображення очей на тілі – зокрема у окремих метеликів (приміром, у «Павичого ока»). Даний механізм використовується людьми для захисту аеродромів від птахів, коли вивішуються великі зображення очей, оскільки у природі прямий погляд символізує небезпеку. До речі, в окремих іконах також використовується подібний механізм, бо у віруючих створюється враження, ніби святий, зображений на іконі, слідує за віруючим, незважаючи на його розташування у храмі. Цей ефект пояснюється просто: зіниця у зображенні ока святого знаходиться точно посередині, що створює ілюзію «слідкування». Зауважимо, що зображення ока часто зустрічається у комплексах тематичних психомалюнків.

Вірування, прикмети, ритуали, обряди – все це також прояви символізації. Приміром, існує така загальновідома прикмета: якщо чорна кішка перейде дорогу, то чекай на неприємності. У цій прикметі також проявляється символізація, оскільки дорога символічно співвідноситься з життєвим шляхом особистості, вважається, що дорога – «місце, де проявляється доля, вдача людини...» [5, С.163], при цьому перехід дороги – начебто символічне переривання життєвого шляху людини, її долі чи вдачі. На особливу увагу у цій прикметі заслуговує образ чорної кішки. У віруваннях слов'ян кішка (кіт) вважається небезпечною істотою, оскільки начебто стоїть на перетині реального і потойбічного світів. В українських селах існувало переконання, що на кішку може обертатися відьма. Крім цього, чорний колір тварини символізував ніч, смерть, траур та горе [5]. Тобто згущення цих вірувань і призвело до утворення вищезгаданої прикмети. Таким чином, перехід дороги чорною кішкою символізував «забирання» вдачі або долі людини чи навіть життя відьмою.

Символізація рельєфно проявляється у народних обрядах, приміром, вважається, що при народженні дитини у будинку, де відбуваються пологи, мають бути відкриті всі двері, замки тощо, що начебто сприяє легкому входженню дитини у цей світ. Даний обряд можна пояснити з точки зору архетипічної символіки, оскільки двері символізують жіночість, пов'язану з материнством [5]; відкриті двері – «відкрита» жіночість, тобто реалізована через здійснення материнської функції.

## ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

Звичай – «загальноприйнятий порядок, традиційно встановлені правила суспільної поведінки» [9, С.429]. Так, 11 вересня у день православного релігійного свята Усічення глави Іоанна Хрестителя за народним звичаєм не вживається нічого круглого з їжі: картопля, яблука, капуста, кавуни, цибуля тощо. Також цього дня є заборона на різання ножем [7]. Фактично тут спостерігається символізація: в цей день відбулася, як вважається, страта Іоанна Хрестителя шляхом відтинання голови, тому у народному звичаї відбулося символізування: всі круглі предмети (капуста, горіхи тощо) символічно відображають голову святого, різання ножем – відображення символічної страти, а відмова від різання та вживання у їжу певних страв – символізує неучасть у страті Іоанна Хрестителя.

Інший приклад – 16(29) червня церква відзначає день св. Тихона Амафунтського. У народі про цей день говорять: «З Тихона сонце йде тихіше», що підтверджується астрономічними даними (до кінця червня Земля зменшує швидкість обертання навколо Сонця на 3600 км/годину). Однак це явище в народі поєднано саме з цим святим, оскільки слово «Тихон» походить від слова «тихо», «стихаєти», окрім цього вважається, що «На Тихона співучі птахи стихають (окрім солов'я і зозулі)», що також підтверджується науковими даними. У народі існує переконання, що Тихон сприяє зменшенню (стиханню) болю [7]. Тобто у цьому віруванні відбувається символізація і ми бачимо дію її такого механізму як згущення, оскільки саме одному дню – святого Тихона – приписувався одночасно астрономічний, орнітологічний, релігійний та терапевтичний вплив та натяку – оскільки ці явища пов'язані зі словом «тихо»: тихіше йде, Тихон, стихають співи, стихає біль.

Зауважимо, що у релігії широко застосовується символізація – у іконах більшість зображень є символічними. Приміром, голуб у православній релігії – символ Святого Духа, у слов'янських віруваннях – душа померлого, у віруваннях германців – символ душі [6], у сучасному світі голуб – символ миру, в китайському віруванні Фен-шуй – голуби символізують кохання.

Символізація широко представлена і у модних тенденціях: ще мисливці часів палеоліту прикрашали себе намистом з зубів впольованих хижаків, що символізувало їх везіння та вправність, тобто ієрархію у племені. Якщо прослідкувати цю традицію далі, то звертає увагу у більш пізній історичний період мода на намиста з коштовних каменів чи з монет, що свідчило про успішність даної людини та про її статус у суспільстві. Зокрема, можна навести приклад з української історії стосовно моди на коралові намиста, за розміром намистин та кількістю ниток якого визначали статус дівчини. При цьому дорогоцінне каміння символізувало й інший зміст – зокрема корал – «водне дерево» як символ сполучає у собі символіку дерева та океану, крім цього, корал уособлює корені земного дерева, а його колір – червоний – асоціюється з кров'ю [6]. Таким чином, коралове намисто могло символізувати й рід (предків) дівчини, оскільки у символіці коралу відбувається поєднання червоного кольору (крові) та коренів (пращурів), особливо по жіночій лінії (символ води).

Однією з модних тенденцій сучасності є татуювання – тобто нанесення на тіло малюнків, написів шляхом введення під шкіру спеціальних фарб за допомогою колючих та ріжучих інструментів. Татуювання застосовується з давніх часів і виконує, згідно з дослідженнями В. Ф. Пирожкова, наступні функції: релігійну (в давнину татуювання означало приналежність до божества та виступало магічним захистом від злих духів, було зображенням тотему тощо), естетичну, сигнальну, особистісно-установочну, стратифікаційну, при цьому науковець зазначає, що остання функція «веде свою історію з далекого минулого», оскільки у древніх народів вожді та воїни мали особливі відмінності у малюнках, що наносилися на тіло; при зміні статусу наносилися певні знаки і символи [10, С.156]. Дослідивши татуювання у злочинному

## ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

середовищі, В.Ф.Пірожков виділив наступні елементи: грецький хрест (що відображає кількість судимостей, термін позбавлення волі, релігійну приналежність); фашистський хрест (незадоволення існуючим режимом та сексуальну агресію); крапка (як клеймо за провину у групі засуджених); зброя; карти, пляшка, стакан, кістки, шприці (як атрибути злочинного способу життя); птахи, змії, тигри, леви тощо; пейзаж (використовується для вираження певних ідей); дзвоник, решітка, колюча проволочка (що означають ізоляцію) тощо [10]. В багатьох татуюваннях, на нашу думку, проявляється такий механізм символізації як згущення – приміром, де шприц зображено замість дула пістолета; або де свастика поєднана з жіночими ногами.

У контексті розгляду даної проблеми неможна оминати увагою і геральдичну символіку, подібність до первинно-родових тотемів якої відзначають окремі вчені [12]. Так, у гербах досить часто використовуються леви, орли, коні тощо. Крім цього, привертає увагу і подальша символізація, зокрема геральдичних символів у державну символіку. Приміром, двохглавий орел як елемент російського герба (результат дії такого механізму символізації як згущення) символізує звернення лівої голови орла до минулого (означає історичне знання), а правої – до майбутнього (означає передбачення), але при цьому «дві голови затуляють пізнання істинної долі, що лежить у теперішньому» [див.:6, С.599]. Зауважимо, що багатолікість часто зустрічається у міфології: дволикий Янус, трьохлика Геката тощо.

Дію символізації можна бачити у прапорі, оскільки в реальності прапор – це шмат тканини на дерев'яній палиці, але прапор символізує державу, батьківщину, цінності морального плану тощо. Вважається, що під час війни, якщо прапор окремого полку збережено, то і полк – збережено, незважаючи на чисельність солдат, які вижили під час бою. Символічним було і святкування Дня Перемоги у Великій Вітчизняній війні у Москві на Червоній площі у 1945 році, коли прапори та штандарти німецьких дивізій кидалися на землю, що символізувало падіння фашистської Німеччини.

Феномен символізації також спостерігається у соціальній взаємодії людей, приміром, зберігання речей, що належали втраченим коханим людям, є яскравим прикладом дії механізмів символізації: згущення (оскільки певний предмет уособлює кохану людину), зміщення (оскільки почуття, що першопочатково призначалися даній людині, переносяться на окремий предмет)[4]. Також символізація проявляється в ситуації виникнення особистісних символів (випадкових), описаних Е. Фроммом [див.:8] коли зв'язок символу з тим, що він символізує встановлюється самою людиною через свій особистий досвід, приміром, коли запах парфумів, що супроводжує романтичну зустріч, викликає в подальшому відповідний настрій. У даному випадку спрацьовує такий механізм символізації як натяк, коли за одним елементом (запах парфумів) відтворюється цілісна сукупність відчуттів.

Символізація виявляється і при створенні фетишів – предметів безумовного визнання, сліпого поклоніння [9], що часто спостерігалось у історії, коли окремому вождю ставиться велика кількість пам'ятників, його висловлювання розвішувалися на плакатах по державних закладах, день народження відзначали як велике всенародне свято.

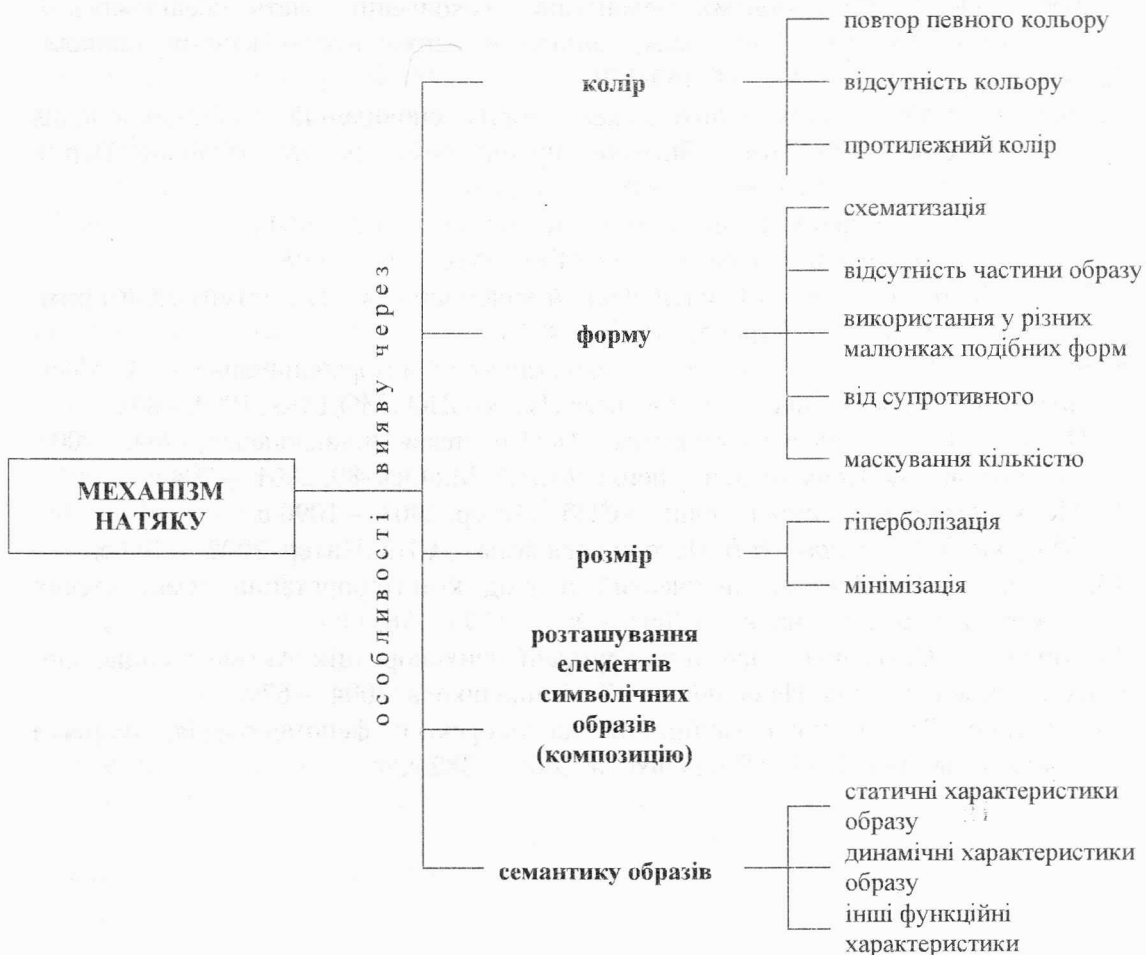
У соціальних ефектах також присутня символізація. Так, ефект ореолу – «тенденція оцінщика присуджувати індивідууму високі оцінки по багатьох параметрах внаслідок переконання, що цей індивідуум володіє певною рисою, яка є сильно вираженою»[11, С.1039]. При виникненні ефекту ореолу, на нашу думку, спрацьовують наступні механізми символізації: гіперболізація окремої риси людини; зміщення високої оцінки на інші якості (часто уявні) суб'єкта та згущення (оскільки відбувається оцінка різних якостей людини за проявом лише одної). Наведемо приклад, про який розповіла Л. – учасниця групи АСПН: «Мій обранець О. був високим, струнким. Але насамперед я звернула увагу на його голос, який в точності відповідав голосу Шерлока

## ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

Холмса (у виконанні В. Ліванова), який був моїм улюбленим кіногероєм. І відразу я закохалася. При цьому лише тепер, після роботи у групі АСПН, після навчання на психологічному факультеті зрозуміла, що тут спрацював ефект ореолу, оскільки я за однією рисою (голосом) ідентифікувала його з Шерлоком Холмсом і приписала йому ті благородні риси, яких у нього в дійсності не було...». В даному випадку спрацював такий механізм символізації як натяк – «голос подібний до Шерлока Холмса» виступив вказівкою на очікувані як у літературного героя благородні риси. Також прослідковується згущення, оскільки за однією рисою Л. «бачить», тобто приписує О. сукупність рис Ш. Холмса та зміщення, оскільки Л. свою захопленість кіногероєм переносить на реальну людину О. При цьому у даному випадку, як продемонструвала подальша робота з Л., спостерігалися відголоски її едіпової ситуації.

Проведений нами теоретико-емпіричний аналіз матеріалу продемонстрував наявність базових та ситуативних механізмів символізації змісту несвідомого. До перших ми відносимо такі механізми як генералізація, локалізація, згущення, зміщення, натяк; до других – форми їх вияву. Приміром, механізм натяку виявляється через семантику символу, у якій зливається архаїчний, історичний, особистісний його зміст (символу) і наявні асоціативні зв'язки з іншим поведінковим (психічним) матеріалом, та водночас через предметний образ символічного зображення і його особливості. На схемі 1. ми відобразили особливості вияву натяку.

**Схема 1. Особливості вияву механізму натяку у малюнковому матеріалі**



## ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖДИСЦИПЛІНАРНИХ ПРОБЛЕМ

**Висновки та перспективи подальших досліджень.** Проведений аналіз науково-теоретичної літератури переконує в тому, що переважна більшість наукових психологічних досліджень у галузі феномену символізації змісту несвідомого центрується навколо психоаналітичної концепції. Особливого значення у дослідженні даного феномену набуває сучасна психодинамічна концепція, розроблювана Т.С.Яценко, в ракурсі якої виконується і наше дослідження.

Отже, феномен символізації проявляється у соціальній взаємодії людей: в державній атрибутиці, релігії, геральдиці, народній творчості, ритуалах, модних тенденціях, забобонах тощо.

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у більш докладному вивченні вияву механізмів символізації у процесі спілкування.

### Література:

1. Бабенко К. А. Проблема символізації змісту несвідомого // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Зб. наук. праць. —К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. — №8(32). — С.46-52.
2. Бабенко К. А. До проблеми механізмів символізації у психоаналізі З. Фрейда //Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер.: Педагогіка і психологія: Зб. статей: Вип. 9. Ч.1. — Ялта: РВВ РВУЗ КГУ, 2006. — С.11-17.
3. Бабенко К. А. До проблеми механізмів символізації змісту несвідомого // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. — Івано-Франківськ: Плай, 2005. — Вип.10. — Ч.ІІ. — С.153-159.
4. Беккер Агнес. Психоаналитическая теория сновидений // Энциклопедия глубинной психологии. Том 1. Зигмунд Фрейд: жизнь, работа, наследие. Пер. с нем. — М.: ЗАО МГ Менеджмент, 1998. — С.322-343.
5. Войтович В.М. Українська міфологія. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.
6. Керлот Х. Э. Словарь символов. — М.: REFL-book, 1994. — 608 с.
7. Круглый год. Русский земледельческий календарь / Сост., вступ. ст. и прим. А. Ф. Некрыловой. — М.: Правда, 1989. — 496 с.
8. Кулагина Н.В. Символ как средство мировосприятия и миропонимания. — М.: Моск. психолого-социальный институт; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 1999. — 80 с.
9. Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М.: Советская Энциклопедия, 1964. — 900с.
10. Пирожков В.Ф. Криминальная психология. — М.: Ось-89, 2001. — 704 с.
11. Психологическая энциклопедия. — СПб.: Питер, 2003. — 1096 с.
12. Ученова В.В., Старых Н.В. История рекламы. — СПб.:Питер, 2002. — 304 с.
13. Яценко Т.С. Психоаналитический подход к интерпретации тематических рисунков // Гуманітарні науки. — 2001. — №2. — С.72 – 86.
14. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: Активне соціально-психологічне навчання: Навч. посіб. — К.: Вища школа, 2004. — 679с.
15. Яценко Т.С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч. посіб. — К.: Вища школа, 2006. — 382 с.